

VZNIK ZÁKONA A PROROKŮ

Jan Heller

1. Úvodem a zásadně: Vznik byl postupný.

Pravověrný křesťan řekne: Celé Písmo, Starý i Nový zákon, a tedy i Zákon jako pět knih Mojžíšových a sbírka Proroků, Předních i Zadních, vznikla tak, že nám to vše daroval Bůh sám. - To je zásadně správné. Zbývá však otázka: Jak? Nadiktoval to? Bible odpovídá sama: Nesení Duchem svatým m l u v i l i svatí boží lidé /doslova podle 2 Pt 1,21/. A slovo, které se dotýkalo srdcí a tak osvědčovalo jako pravé svědectví, bylo potom opakováno, předáváno a zapisováno /Ř 15,4/.

Věroučná výpověď, že Bůh si vytvořil svůj lid svým slovem /a ovšem i stále znovu tvóří/, platí potud, že boží lid byl vytvářen a utvářen od počátku až do nynějška slovem zvěstovaným, které bylo nejprve opakováno ve svědeckých situacích, při bohoslužbách, předáváno po mnoho generací a posléze i zapsáno. Vznik bible je dlouhodobý proces. Poodhalit jej stálo mnoho času a námahy. Řada otázek zůstává dosud nevyjasněna, nicméně něco se nám začíná rýsovat už poměrně zřetelně. A jakýsi souhrn toho, co se současnému starozákonnímu bádání jeví jako relativně spolehlivé výsledky, chceme předložit v tomto článku.

2. Vymezení látky: Jen Zákon a Proroci.

Celý tento sborník je věnován dvěma oddílům hebrejského kánonu, totiž Zákonu a Prorokům. Bude snad dobře říci předem, co se tím myslí. Naše rozdělení Starého zákona na knihy výpravné, naučné a prorocké není původní, nýbrž poměrně pozdní, a navazuje na třídění Latinské Vulgaty. Hebrejské znění Starého zákona třídí všechny knihy do tří dílů, na Zákon, to jest pět knih Mojžíšových; Proroky, kteří se zase sělí na Přední /Joz, Sd.1.2.S, a 1.2.Kr/ a Zadní /tři velcí - Iz, Jr, Ez - a dvanáct malých/, a na Spisy /Ž, Jb, PŘ, Rt, Pís, Pl, Est, Da, Ezd, Neh, 1.2. Pa/. Toto dělení však není jen formální. Zákon se považoval za nejdůležitější, nejposvátnější a nejstarší; Proroci, sbírka příkladů /hlavně Přední/ a výzev /hlavně Zadní/ měli prostřední postavení jak co do důležitosti, posvátnosti, doby vzniku i pořadí v kánonu; a konečně třetí díl, Spisy, stály na třetím místě i co do významu, posvátnosti, doby vzniku i umístění v kánonu. Pře- vážná většina látek ve Spisech pochází až z doby poexilní, to jest z doby po návratu z babylónského zajetí; k jejich rázu i vzniku se vrátíme jindy. Soustředíme se jen na první dva díly, Zákon a Proroky.

3. Proměny v pojetí vzniku:

a/ Stará doba, starověk, středověk i novověk zhruba až do osvícenství, si představoval vznik Starého zákona dosti jednoduše: Knihy Zákona napsal - na boží příkaz či přímo diktát - Mojžíš, knihu Jozue napsal Jozue, knihy Samuelovy Samuel, žalmy David, Příslloví, Kazatele a Píseň Šalomouna

atd. Dnes drží toto pojetí - a to ještě s řadou úprav a výhrad - jen fundamentalisté, zastánci a obhájci doslovného významu bible.

b/ Takové doslovné pojetí rozrušilo, ba rozbilo kritické bádání 18. a 19. stol. Z různých postřehů a pohledů vytvořil na konci minulého století jednotnou koncepci Julius Wellhausen /1844-1918/, přední představitel "literárně kritické školy". Předložil jednotnou hypotézu "literárních pramenů", nejstaršího Jahvisty, pozdějšího Elohisty a ještě mladšího Kněžského kodexu, z nichž jakýsi redaktor kompilací vytvořil Zákon. Tato hypotéza se stala na poměrně dlouhou dobu základem zvláště německého starozákoního bádání. Český čtenář o ní najde podrobnější informaci v Novotného biblickém slovníku 1: díl str. 617-620, kde jí v hesle "Pentateuch" vykládá a obhajuje Stanislav Segert, a dále v Bičově Palestině 3. svazek, str. 177-185, kde je i její kritický rozbor. Wellhausen, jeho předchůdci i někteří žáci postihli správně, že nynější podoba biblického znění je na jednom místě jakoby setkána z několika nití, útků či proudů. Omylem však byla jejich představa, že tyto "prameny", jak je nazývali, tvořily písemné, tedy literární celky, které pozdější redaktor zkomponoval, leckde prý jen velmi neuměle. Proto se Wellhausenova škola namísto věcného a zvěstně důsažného výkladu biblického textu namnoze vyčerpávala v úsilí rozdělit nynější podobu textu na domnělé starší "prameny", rekonstruovat je a z nich pak vykládat, "jak to tenkrát doopravdy bylo". Profesori Daněk i Bič hypotézu prame-

nů odmítali /sr. Daněk, Krise kritiky, 1935, a M. Bič. Palestina III, 177-185/. Mělipro to dobré důvody, které v podstatě platí dodnes. Sami však nepředložili žádnou novou ucelenou alternativu. Snad na ni tehdy ani nebyl ještě čas. Je však natno uznat, že tak zbývalo zrnko pravdy na výtce Stanislava Segerta, obhájce Wellhausenovy hypotézy pramenů, že "ten, kdo by chtěl celou teorii popřít, musí místo ní podat nějakou celkovou lepší..." /A. Novotný, Bibl. slovník I, 618/. O to, alespoň předběžně, bych se rád zde pokusil.

Je to dnes podstatně lehčí než dříve. Práce na Starém zákoně v lecčems pokročila. Tak se dnes stará, "klasická" podoba hypotézy pramenů považuje v podstatě za překonanou. Němečtí badatelé, kteří na ní nejvíc lpěli, ji většinou nahradili hypotézou "vrstev" /viz další odstavec/, mnozí neněmečtí ji odložili vůbec, zvláště Skandinávci. Tak ji dnes hájí vlastně jen ti, kdo nedoceňují nebo přímo popírají dosah zvěstného poslání biblického podání pro vznik a utváření konečné podoby Starého zákona /tak např. S. Segert, Bibl. slov. I, 617: "Zastánci i odpůrci této teorie zdůrazňují v poslední době náboženskou motivaci, kultovou tradici i anonymitu sz literatury, což jsou veličiny jiného rázu a nelze jich použít pro řešení literární otázky o existenci tzv. pramenů"/

c/ Daňkova kritika hypotézy pramenů vznikala už ve dvacátých letech, dávno dřív než kdekoli jinde. Svět se však o ní nedověděl. Tak pro její překonání ve světě, či přesněji pro překonání její staré podoby, byly největším přínosem

dva důrazy. Prvý z nich, důraz na závažnost ústního podání, přinesli a rozpracovali především Skandinávci. Na to u nás nejednou upozorňoval už M. Bič. Druhý závažný prvek přinesla škola dějin podání /A. Alt, M. Noth, G. v. Rad a jejich žáci/, která odhalila za nynějším, literárním tvarem textu starší, předliterární tradiční proudy a okruhy. Namísto "pramenů" dosadila "vrstvy", které byly především výrazem určitého teologického proudu a vyznavačské koncepce. To je velký pokrok. Přesto se však badatelé této školy nedokázali osvobodit od zavedených "pramenů" dost radikálně, takže jejich názory někdy dělají dojem nedotažených kompromisů. Zdálo se mi už delší dobu, že by některé důrazy školy dějin podání měly být důsledněji spojeny se skandinávským důrazem na závažnost ústního podání a zároveň radikálněji postaveny na základ, který u nás všemu dalšímu starozákonnímu bádání položil S. Dánek, totiž rozpoznání, formulované nejzřetelněji v tezích ke "Gedaljovi" /Vybrané studie str. 29-31/, že biblické látky vznikaly, byly předávány i obměňovány z důvodů "náboženských", tedy jakožto zvěst, svědectví, vyznání. Toto vše mne přivedlo k tomu, abych se pokusil zatím alespoň ve stručné podobě předložit jakousi syntézu vzniku Zákona a Proroků.

4. Náčrt syntetické koncepce:

a/ Starý zákon vzniká krystalizací - jako krystal v nasyceném roztoku. Krystalizační mřížkou je důraz na Bohu svrchovaného a milosrdného zároveň; tím se liší od jiných staroorientálních "mřížek", které porušují či až likvidují boží svrchovanost a milost, jinak řečeno boží svobodu a lásku, a

to magií či jakoukoli lidskou snahou Boha vázat /sr. S. Dánek, Kristus - revoluce, str. 11-14/. Krystalizačním jádrem je zvěst o božím vysvoboditelském skutku, jehož základní podobou a příkladem je vysvobození z Egypta. A konečně onen "nasycený roztok", v němž tato krystalizace probíhá, je soubor náboženských představ, motivů a látek starého předního Orientu, které jsou ovšem do rostoucího krystalu zapojeny jen tehdy, když vyhovují "mřížce", to jest když mohou být upraveny tak, aby se staly nositelem zvěsti o Bohu svrchovaném a milosrdném. Jinak jsou z krystalizačního procesu vyloučeny.

b/ Zůstaňme ještě chvíli u obrazu krystalizace. Co je jádrem krystalu? Je to zvěst o Hospodinově vysvoboditelském zásahu, který je předveden na modelu vysvobození z Egypta. Škola dějin podání ukázala přesvědčivě, že zvěst o vyvedení je těžištěm kultu, ať v hymnech /píseň Mojžíšova Ex 15/, v obětních textech /Dt 26/ či v textech naučných /úvod k Desateru Ex 20; Dt 5/. K tomu přistoupilo vyprávění o daru Zákona /Ex 20 a kontext/ a o opatrování Izraele na poušti /Nu 14 a kontext/. Tyto tři příběhy si patrně donesla s sebou do Palestiny skupina poutníků z jihu, kteří vyznávali Hospodina /prvotní Izrael - Prótoizrael/ a k nimž se pak v Palestině připojilo dobrovolně /Joz 9/ i nedobrovolně /Joz 10/ mnoho dalších. Tím vzniká velký kmenový svaz, jehož ustavující shromáždění klade Noth do Šekem /Sichem/ podle Joz 22. Tento svaz registruje stéla faraona Merneptaha, pocházející asi z roku 1220 před Kr. /± maximálně 20 let/, za-

tímco faraó Ramses II. /1290-1227/, který v letech 1280-70 táhl Palestinou, ještě Izraele nezmiňuje. To nám umožňuje datovat sněm v Šekem mezi léta 1270 a 1220, někdy kolem roku 1250, zase \pm 20 let.

c/ V tradicích kmenového svazu nacházejí místo příběhy praotců, pocházející zřejmě z místních palestinských tradic, a počíná se i krystalizace tradic o získání země a o vůdcích lidu, Mojžíšovi, Jozuovi a soudcích. Zářezem je bitva u Afeku kolem 1050, v níž Izrael ztratil truhlu i samostatnost a kmenový svaz se prakticky rozpadl. Z ochromení se lid vzbouřil teprve dlouholetým působením Samuelovým /IS 7,2-6/ a pod prvním králem Saulem obnovil i svou politickou samostatnost. Saul však ztroskotal a tak teprve jeho nástupce David zřídil velkou a poměrně pevnou říši, která vydržela i za Šalomouna. - Po přenesení truhly do Jeruzaléma a hlavně po stavbě chrámu se Jeruzalém stává zřejmě i střediskem dalšího pokračování tradičního procesu. K dřívějším již zmíněným tématům přistupují příběhy o vzniku království a prvních králích, první počátky mudrosloví, příznačně připisované Šalomounovi, i první úvahy o původu světa, života a člověka, na které se odpovídá vyznáním Boha stvořitele. Na královském dvoře se také konečně začíná psát, ale nejdříve se píše záznamy z událostí politických, kdežto sakrální literatura vzniká podstatně později a hlavní proud tradičního procesu je předáván převážně ústním podáním až do pozdní doby královské a pádu Jeruzaléma.

d/ Pro průběh tradic bylo významné roztržení království

/933 - nebo až 929 či už 935?/. Na jihu, v Jeruzalémě čili v Judsku zůstává základnou tradičního procesu jeruzalémský chrám a ti, kdo v něm působí, tedy kněží a dvorští proroci. Je pravděpodobné, že tam dokonce existovala jakási chrámová škola, v níž byli vzděláváni a kde se učili z paměti sakrální texty. Tento jižní, jeruzalémský či judský tradiční proud obsahoval převážně ty látky a stati, které německé bádání přičítalo "jahvistickému pramenu", ale nikoli v písemné, nýbrž v ústní, a proto ještě v pružné, neztuhlé podobě.

V severní říši, kterou proroci nazývají Izrael /a jejímž jádrem bylo území kmene Efrajim a hlavním městem od Omrijovců Samaří/, byla situace jiná. Strídaly se tam dynastie, a nepravověrní vládcové nebyli nijak nakloněni starozraelským tradicím v jejich ryzí podobě. Nositeli a zastánci těchto tradic se tu stali především proroci a jejich žáci. Někdy se mluví o "prorockých školách"; tento výraz sice není výstižný, ale umožňuje nám představit si alespoň přibližně, že i na severu existovalo kontinuální pěstování a předávání starých tradic a jeho nositeli byly prorocké kruhy. Okruh těchto tradic zaujímal přibližně látky, které německé bádání přičítalo "elohistickému pramenu". Poněvadž se to dalo na území kmene Efrajim, můžeme i zavedenou značku E přijmout, ale pojmut ji jako šifru pro severní, "efrajimský" tradiční proud, podobně jako J by pak bylo značkou pro jižní, judský, jeruzalémský tradiční proud.

Ale rok 722 přináší pád Samaří a konec severní říše. Zbytky nositelů severního tradičního proudu přechájej na jih, a látky z tohoto proudu /samozřejmě ne všechny, ale zřejmě to podstatné/ jsou zapracovány do jižního proudu, a to stále ještě v ústní podobě. Výzkumy na počítačích ukázaly, že nelze prokázat zřetelný jazykový rozdíl /výrazivo, vazby atd./ mezi domnělým J a E; to znamená, že tyto látky musily být přetaveny, přetvořeny, snad lze říci i převyprávěny, a to zřejmě na jihu mezi roky 722 a 587. Do těchto sjednocených tradic byly vloženy příběhy proroků a králů, a začaly se také sbírat, opatrovat a předávat prorocké texty /ze severu Am a Oz, z jihu jádro Iz a Mi/, které byly pádem Samaří potvrzeny tak, že je zřejmě začínalo brát vážně podstatně více lidí než dříve. Tak tedy vyhlíží situace před koncem královské doby.

e/ Prorocké důrazy na pokání a návrat k Hospodinu, předkládané zároveň i v určité podobě, totiž doprovázené zaslíbením či varováním /=parenetický - 'napomínavý' - sloh/, však žily vedle hlavního tradičního proudu po nějaký čas samostatným životem, až pronikly do jeruzalémských kruhů nejspíše přes levity, kteří měli v chrámovém kultu za úkol liturgii /zpěv, zvěstování atd./, tedy kontakt s laiky, na rozdíl od kněží, kteří byli především obětníky. Z těchto kruhů zřejmě vzešel podnět k reformě 622 /za Jošijáše čili Joziáše/, která se odedávna spojuje se vznikem Deuteronomia. Kniha Zákona, nalezená v chrámě, jistě nebyla totožná s naším Deuteroniem, ale byla asi jeho jádrem. Zdá se, že v

kruzích, které byly nositelem tohoto deuteronomistického okruhu, se věnovala zvláštní pozornost i prorockým textům. - To je zhruba situace před koncem jižní, judské říše, který nastal pádem Jeruzaléma roku 587.

f/ V zajetí už nejsou chrámové školy, předávání ústní tradice je velmi znesnadněno, a tak se začíná pilně psát. Jestliže můžeme předpokládat, že ještě v pozdní době královské je většina tradic předávána ústně, nyní v exilu začíná rychle převažovat písemná podoba.

Knihy Zákona, tedy pět Mojžíšových, pocházejí dvojí novou redakcí. Při jedné, kněžské, jsou do jejich dějového pásma, které už bylo zřejmě hotovo dřív, zapracovány stati z jeruzalémské chrámové tradice, obsežené nyní zvláště v knize Levitikus, ale i v některých částech Genese, Exodu a Numeri. Německé bádání se domnívalo, že existoval samostatný spis kněžského původu, zvaný "Priesterkodex". To je nepravděpodobné. Rozhodně však existovala skupina kněží, kteří se to, co znali a chtěli zachovat, rozhodli zapracovat do stávajících textů. - K tomu přistoupila další skupina či teologická škola, opatroující prorocké důrazy, a ta znovu zpracovala, rozšířila a upravila jednak Dauteronomium, ale vedle toho zasáhla tu a tam, i když podstatně méně než kněžský proud, i do ostatních čtyř knih. A tím na konci exilu či v době nedlouho po exilu máme hotový Pentateuch. Pozdější úpravy sice nelze vyloučit, ale zřejmě nebyly příliš závažné ani příliš rozsáhlé. Kolem roku 400 před Kr. pak byl zřejmě Pentateuch hotov v té podobě, jak jej máme před

sebou dnes.

Soubor Předních proroků, tedy naše knihy výpravné /Joz, Sd, 1 2 S a 1 2 Kr/ prošel také redakcí. Příběhy králů, doplněné údaji z dvorského archivu či análů, byly stmeleny s podáním o prorocích, a to vše bylo znovu zredigováno v prorockém, přesněji deuteronomistickém duchu, to jest tak, aby bylo zřetelné, že celé dějiny Izraele od příchodu do zaslíbené země za Jozuy až po pád Jeruzaléma jsou jediným velkým příběhem zpronevěry Hospodinu. Proto i konec samostatnosti a pád Jeruzaléma s chrámem není dílem náhody či dokladem Hospodinovy bezmocnosti, nýbrž příkladem soudu, který vede k pokání současníky i budoucnost. Odborně mluvíme o deuteronomistické redakci výpravných knih nebo také o deuteronomistickém díle, které je tedy totožné s Předními proroky hebrejského kánonu. Eventuelní pozdější úpravy byly už jen nevelké.

Soubor Zadních proroků /tři velcí a dvanáct malých/ krystalizuje pozvolna, v době exilu existuje jen část textů, řada textů je až z doby po návratu ze zajetí a zřejmě se na celém souboru pracovalo dosti pilně ještě mezi léty 400 a 300 před Kr. Rozhodně však je celý soubor hotov před r.200.

5. Vysvětlivky k tabulkám:

A. Prvá tabulka či spíše souhrn zachycuje "Dějiny Palestiny ve světě mimobiblických dokladů". Umožňuje zařadit údaje z dalších tabulek do zřetelného časového sledu.

B. Druhá tabulka zachycuje ve třech sloupcích hlavní události izraelských dějin, stav tradice /tedy podání, ať

ústního či písemného/ a tím i ukazuje, co ze starozákonních látek již existuje a co ještě ne, a konečně třetí sloupec zaznamenává hlavní teologická témata období. Tabulka by samozřejmě potřebovala podrobnější výklad, ale k tomu se vrátíme snad někdy v budoucnu.

C. Třetí tabulka předkládá přehled proroků. K tomuto přehledu je nutno připomenout, že doba působení proroka, zachycená v tabulce, a vznik jeho prorocké knihy v konečné podobě jsou dvě různé věci. Některé prorocké knihy, např. Izajáš, krystalizovaly po staletí. Významní proroci se stávali reprezentanty určité teologické koncepce a tím sběrnými typy; to se projevilo tím, že do jejich proroctví /tedy pod jejich jméno/ byl zařazen i ten materiál, který nepocházel od nich, ale byl psán v jejich duchu, zrcadlil jejich pojetí. To je zřetelné zvláště u Izajáše, Jeremjáše a Ezechiele. - Prorocké knihy mohou vedle toho obsahovat i látky starší než je doba působení proroka, které prorok převzal nebo citoval, a to proto, že sám navazoval na ducha těchto látek. Stručně řečeno, prorocká jména v záhlaví knih jsou nadpisy, nikoli podpisy. Datování pak není zbytečné, ale je spíše teologické než literárně-historické, tj. ukazuje, do jaké situace je nynější tvar proroctví zaměřen a zahracen, ne už tolik z jaké situace pochází.

D. Čtvrtá tabulka se pokouší shrnout údaje předchozího výkladu i první tabulky a částečně i druhé do přehledného grafu. Má-li zůstat přehledný, nesmí být příliš podrobný, je tedy třeba číst jej v souvislosti se vším, co bylo

před tím řečeno. Není nijak definitivní; je to spíše pokus o syntézu nežli hotové řešení. Proto bude jeho autor vděčný za kritické zdůvodněné připomínky, aby tento graf, pocházející samozřejmě z fakultní výuky, mohl ještě vylepšit a zpřesnit.

A. Dějiny Palestiny ve světle mimobiblických dokladů

I. Pod vlivem Egypta:

3. tisíciletí: obchodní vztahy Egypta s Foinikií - dovoz dřeva

2. tisíciletí: /Střední říše/

Amenemhet I. /1990-1971 - 12.dyn./ buduje "knížecí zed" na východě nilské delty proti pronikání beduinů

Sinuhe píše svůj životopis za Senvosreta I - asi mezi 1950-35, strávil v Palestině asi 25 roků, text viz Lexa, Výbor I, 31-44

Senvosret III /1877-1839 - 12.dyn./ táhne do Palestiny a kolem roku 1860 dobyl Šekem (= Sichem) 1650-1542 vládnou v Egyptě Hyksósové, střídání dynastií, egyptský vliv navenek ochromen.

Achmose I. /= Amosis 1567-1542/ dobyl Avaris a tím ukončil panství Hyksosů a obnovil říši, počátek 18. dyn. a "Nové říše"

Amenhotep I /1542-1524/ pokračuje v obnově říše

Thutmose I /1506-1494/ protáhl Palestinou až k Eufratu, kde postavil stélu. Palestinu definitivně podrobil Egyptu.

Thutmose III /1490-1436/ likviduje vzpuru v Palesti-